

Абытов Б.К.

**КЫРГЫЗСТАНДА ПРЕЗИДЕНТТИК ИНСТИТУТТУ КИРГИЗҮҮ
ЖАНА ПРЕЗИДЕНТТЕРДИ ШАЙЛОО ТАРЫХЫНАН**

Абытов Б.К.

**ИЗ ИСТОРИИ ВВЕДЕНИЯ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА
В КЫРГЫЗСТАНЕ И ИЗБРАНИЕ ПРЕЗИДЕНТОВ**

В.К. Abytov

**THE HISTORY OF INTRODUCTION OF INSTITUTE OF PRESIDENCY
IN KYRGYZSTAN AND ELECTION OF PRESIDENTS**

УДК: 94.7/342.51 (575.2)

Макалада Президенттик институттун киргизилиши, анын өнүгүү этаптары, тарыхы, Президенттик шайлоолор жана алардын натыйжалары баяндалат.

Негизги сөздөр: Президенттик институт, киргизүү себептери, өнүгүү этаптары, өнүгүү тарыхы, Президенттик шайлоолор, шайлоолордун натыйжалары.

В статье описываются в логической и хронологической последовательности история возникновения и становления института Президентства, этапы его развития, Президентские выборы и их итоги.

Ключевые слова: институт Президентства, причины введения, этапы развития, история развития, Президентские выборы, результаты выборов.

The article describes in logical and chronological sequence the history of the emergence and formation of the Institute of presidency, stages of its development, Presidential elections and their results.

Key words: institute of Presidency, reasons of introduction, stages of development, history of development, Presidential elections, election results.

Кыргыз элинин, мамлекетинин тарыхында **Президенттик институт келгин саясий маданият жана келгин саясий институт** болуп эсептелет. Кыргыз элинин, мамлекетинин тарыхында мурда мындай институт болгон эмес. Эң алгачкы жолу СССРдин жана Кеңеш доорундагы кыргыз мамлекетинин башкаруу ыкмасында **Президенттик институтту**, башкарууну киргизүү маселеси 1990-жылдын башында, март айында көтөрүлгөн. СССРдин биринчи жана акыркы Президенти М.Горбачев 1990-жылдын 14-мартында СССР Жогорку Кеңешинин кезексиз III съездинде Президент болуп шайланган (*макул 1329 добуш, каршы – 495*). Ошол эле съезде «**СССРде Президенттик кызматты негиздөө жана СССРдин Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу мыйзам**» кабыл алынган. Ага ылайык 1977-жылы СССРдин Конституциясы-

нын **15** бапына «**СССРдин Президенти**» деген толуктоо жана өзгөртүү киргизилген.

Дал ушул шашылыш саясий өзгөрүүлөр, жаңыдан эгемендүүлүктү алган улуттук республикаларга да таасирин тийгизип, алар да **Президенттик институтту** киргизе башташканы мыйзамдуу тарыхый, саясий көрүнүш болгону талашсыз. Ирети менен карасак алар төмөндөгүчө болгон [1]:

- **СССР – март**, 1990-ж.
- **Узбекистан – март**, 1990-ж.
- **Казахстан – апрель**, 1990-ж.
- **Молдова – сентябрь**, 1990-ж.
- **Кыргызстан – октябрь**, 1990-ж.
- **Туркменистан – октябрь**, 1990-ж.
- **Таджикистан – октябрь**, 1990-ж.
- **РСФСР – март**, 1991-ж.
- **Грузия – апрель**, 1991-ж.
- **Азербайджан – май**, 1991-ж.
- **Армения – июнь**, 1991-ж.
- **Украина – июль**, 1991-ж.
- **Белоруссия – март**, 1994-ж.

Ар бир республика өздөрүндө «**Президенттик кызматты киргизүү жөнүндөгү мыйзамдын**» негизинде Президенттерин шайлашып, аны өз Конституциясына (Негизги мыйзамына) киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор менен бекемдеп коюшкан. Мисалы, тиешелүү өзгөртүүлөр Туркменистандын Конституциясынын II бөлүгүнө, Украинанын Конституциясынын V бөлүгүнө, Казахстандын Конституциясынын III бөлүгүнө, Беларуссиянын Конституциясынын III бөлүгүнө, Молдованын Конституциясынын V бөлүгүнө Президенттик институттар тууралуу өзгөчө беренелер киргизилген. Булардын дагы бир өзгөчөлүгү дээрлик баардык республикаларда мурдагы Компартиянын биринчи катчылары баардык ыкмаларды колдонуу менен өз өлкөлөрүнүн

Президенти болуп шайланышкан. Алар өмүрүнүн акырына чейин ал кызматты ээлеп келишти жана ээлеп турушат. Башка республикаларда компартияларынын биринчи катчылары автоматтык түрдө өлкөнүн Президенти болуп шайланып жатышканда, ошол олку-солку кезде Кыргызстандын КП биринчи катчысы А.Масалиев колундагы бийлик дараметин колдонуп Президент шайланып алса болмок. Бирок анын кристаллдай тазалыгы, мыкты жетекчилик касиети, улуу адамгерчилиги, принципаалдуулугу, инсандык жогорку сапаттары ага жол берген эмес. Ошондуктан ал жалпы элдик шайлоого катышкан жана анын жыйынтыгында, өлкө башчылык вазыйпасын башка адамга – биринчи Президентке өткөрүп берген.

Кыргызстан да бул өзгөрүүлөрдөн четте калган эмес. Президенттик институттун киргизилгенине быйыл тура 28 жыл болду. Кыргызстандагы Президенттик институттун тарыхын шарттуу түрдө төмөнкү этаптарга бөлүүгө болот [2]:

№	Президенттик институттун өнүгүү этаптары	Негизги мүнөзү
1.	1990-1993-жж.	Демократиянын башаты, өнүгүүсү, жаңы саясий институттардын, а.и. Президенттик институттун пайда болушу, өнүгүүсү жана калыптанышы.
2.	1993-1995-жж.	Алгачкы жолу Президенттик институттун мыйзамдык жактан бекемделиши, өлкөдө жаңы Конституциянын кабыл алынышы, Баш мыйзамда Президенттик институттун калыптанышы.
3.	1996-2005-жж.	Өлкөдө Президенттик авторитардык режимдин калыптанышы жана анын ар тараптан бекемделиши, расмий бийликтеги кризистердин башталышы жана күчөшү.
4.	2005-2010-жж.	Эки революциянын натыйжасында эки өлкө президентинин авторитардык режимдери кулатылды, нукура демократиялык принциптер орнотулду, Президенттик институтка жаңы көз караштар пайда болду.
5.	2016-17-жж.	Демократиялык нукта Президенттик институттун орду жана ролу такталды, Конституцияга тиешелүү өзгөртүүлөр киргизилди, Президенттин укуктары чектелип, президенттик республикадан парламенттик-президенттик республикага өтүү ишке ашырыла баштады.

Эми ошол Президенттик институт биздин өлкөдө кандай, ким тарабынан кабыл алынганын кеп кылабы.

Архивдик жана мыйзамдык документтерге ылайык «Кыргыз ССРинде Президенттик кызматы негиздөө жана Конституцияга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү тууралуу мыйзам» [3] республиканын Жогорку Кеңеши тарабынан 1990-жылдын 24-октябрында экинчи сессияда каралып, №222-ХII чечими менен кабыл алынган.

Жогоруда аталган мыйзамдын 1-беренесинде «Кыргыз ССРинде Президенттик кызмат киргизилсин» - деп жазылган. Ал эми ошол эле мыйзамдын 3-беренесинде «Биринчи Президент Жогорку Кеңеш тарабынан жашыруун добуш менен беш жылга шайланат» - деп бекитилген. Демек, алгачкы Президентибиз жалпы эл эмес республиканын он экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңешинин депутаттары тарабынан шайланган. Ошентип Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу Президенттик институтту киргизүү жана шайлоо вазыйпасы «легендарлуу парламенттин» тарабынан аткарылган.

Дал ошол легендарлуу Жогорку Кеңеш «Кыргыз ССРинде Президенттик постту киргизүү жөнүндөгү» жана «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндөгү» [4] мыйзамдарды кабыл алып, Президенттик институтка жол ачкан. Натыйжада 1978-жылы Кыргыз ССРинин Конституциясына мезгил талабына, ошол учурдагы коомдук, саясий кырдаалга шайкеш тиешелүү өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген.

Ага улай эле алгачкы президентти шайлоо өнөктүгү башталган. Албетте, мындай кадам биздин эл үчүн өтө чоң саясий жаңылыктардын бири эле. Ошентип, бир катар талаш-тартыш, талкуудан кийин 1991-жылдын 12-октябрында «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону белгилөө жөнүндөгү» Жогорку Кеңештин атайын токтому чыккан. Ага ылайык биринчи Президентти шайлоо өнөктүгү өткөн.

Эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын 27 жылдык тарыхында, өлкөбүз баардыгы болуп 9 жолу Президенттик шайлоону баштан кечирип, ал кызматка 5 адамды Кыргыз Республикасынын Президенти кылып шайладык. Алар төмөнкү маалыматта көрсөтүлгөн [5]:

№	Шайлоонун мөөнөтү	Шайланган Президенттин А.А.Т.	Шайлоочулардын макул болгон жалпы добушу	Алардан кийинки добуш алган атаандаштары
1.	1990-жыл, 27-октябрь	А.А. Акаев	ЖК депутаттары 179 добуш берген.	Н.Исанов, А.Муралиев, Э.Дүйшеев, Б.Осмонов.
2.	1991-жыл, 12-октябрь	А.А. Акаев	95,3%	Атаандашы жок.
3.	1995-жыл, 24-декабрь	А.А. Акаев	71,5%	А.Масалиев, М.Шеримкулов.
4.	2000-жыл, 29-октябрь	А.А. Акаев	74,47%	О.Текебаев, А.Атамбаев.
5.	2005-жыл, 10-июль	К.С. Бакиев	88,71%	Турсунбай Бакир уулу, А.Айткеев.

6.	2009-жыл, 23-июль	К.С. Бакиев	76,12%	А. Атамбаев, Ж. Назаралиев, Т. Сариев.
7.	2010-жыл, 27-июнь	Р.И. Отунбаева	72,2%	2011-жылдын, 31-декабрына чейин Өткөөл кездин Президентти катары элдик референдум менен бекитилген.
8.	2011-жыл, 30-октябрь	А.Ш. Атамбаев	62,52%	А. Мадумаров, К. Ташиев.
9.	2017-жыл, 15-октябрь	С.Ш. Жээнбеков	54,8%	О. Бабанов, А. Мадумаров, Т. Сариев.

Улуу муундун өкүлдөрү баарыңыздар ошол президенттик шайлоолорго өзүңүздөр катышып, баштан кечирип, күбө болгонсуздар. Ошондуктан мен биздин жаш муундар үчүн **алгачкы жана акыркы шайлоолорго** токтоло кетүү милдет деп эсептеймин.

Алгачкы шайлоо дегеним **ал бүткүл элдик шайлоо болгон эмес**. Ошол кездеги шартка, тарыхый, саясий кырдаалга жараша биринчи жолу Президентти **бүткүл эл эмес, Жогорку Кеңеш**, же ошол кездеги «**легендарлуу парламент**» шайлаган. Алгачкы Кыргыз мамлекетинин президентине талапкерлердин катарында аттуу-баштуу саясий, мамлекеттик ишмерлер болгон. Алар **А.А. Акаев, А. Масалиев, А. Жумагулов, Ж. Аманбаев, Н. Исанов** ж.б. болгонун ошол кездеги Жогорку Кеңештин атайын токтому тастыктайт. Дагы бир жолу баса белгилейбиз, Президентти шайлоонун дагы бир өзгөчөлүгү аны **кыргыз жана Кыргызстан коомчулугу, калктын басымдуу бөлүгү шайлаган эмес**, алардын өкүлдөрүн Жогорку Кеңеш шайлаган.

Ошентип, 1990-жылдын 27-октябрында Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин атайын сессиясында Президентти шайлоо 3 баскычта өткөн.

Биринчи жолу: Президенттикке талапкерлер катары ошол кездеги Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңешинин төрагасы А. Масалиев (154), Министрлер Кеңешинин төрагасы А. Жумагулов (96), Кыргызстан КП БК катчысы Ж. Аманбаев (83) атаандаш болушуп, бири да тиешелүү деңгээлдеги добушту ала албай калышкан. Натыйжада, биринчи баскычта президент шайланбай калган.

Экинчи жолу: А.Масалиев менен А.Жумагулов Президенттикке ат салышып, талапкерликтери добушка коюлат.

Бул жолкуда **А.Масалиев - 171, А.Жумагулов - 160** добушка ээ болот. Парламенттеги эсептөө комиссиясынын билдирүүсүнө караганда А.Масалиев көпчүлүк добушка ээ болгону менен, белгиленген чекке **4 добуш жетпей калат**. Анткени жогорудагы «Кыргыз ССРинде Президенттик кызматты негиздөө жана Конституцияга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тууралуу мыйзамдын» 3-беренесинде **«Президент болуп шайланат, эгерде Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин депутаттарынын жалпы санынын жарымынан көбү добуш берсе»** деп айтылган. Ошол кездеги депутаттардын жалпы саны 350 болуп, жанагы 4 добуш жетпей калганы (175) ошондон. Натыйжада бул жолу да Президент шайланбай калган [6].

Комиссия жаңыдан талапкерлерди көрсөтүү менен кайрадан шайлоо өткөрүү чечимин кабыл алган. Ошондон кийин депутаттардын назарына, саясий аренада, кадимки Ч.Айтматовдун сунушу менен ошол кездеги Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын президенти, СССРдин Жогорку кеңешинин депутаты А.Акаев пайда болгон. Парламенттеги демократиялык мүнөздөгү, жаңы реформаны каалаган депутаттар тобу, **Ч.Айтматовдун** киришүүсү менен А.Акаевди сунушташып, аны Москвадан чакыртышат (бул тууралуу жазуучу, ошол кездеги депутат К. Акматовдун эскерүүлөрү бар). Ошентип ал алгач Ошко, андан кийин Бишкекке барып 3-турдагы Президенттик шайлоого катышат.

Үчүнчү жолку шайлоодо: Президенттикке талапкер болуп **12** саясатчы ат салышат. Алар **М.Асенов, А.Акаев, Э.Дүйшеев, Б.Осмонов, Н.Исанов, А.Муралиев, Ч.Баева, Ж.Түмөнбаева, М.Шеримкулов, С.Аблесов, Т.Койчуев, Ж.Акматалиев** болгон.

Бирок президенттик шайлоого чейин эле алардын алтоо өз талапкерлигин алып коюшат. Ошентип, 1990-жылдын 27-октябрында, үчүнчү жолку Президенттик күрөштө алтоо - **А. Акаев, Н. Исанов, А.Муралиев, Э. Дүйшеев, С. Аблесов, Б. Осмонов** ат салышты. Биринчи добуш берүү **А.Акаев - 147, Н.Исанов - 74, А.Муралиев - 31, Э.Дүйшеев - 17, Б.Осмонов - 16** добуш жыйынтыгы менен аяктайт. Экинчи турга эки талапкер калып **А.Акаев - 179, Н.Исанов - 68** добуш алып, Аскар Акаев **Кыргыз ССРинин тунгуч президенти болуп шайланган** [7].

Биринчи Президентти шайлоо ачык жана айкын өткөнүн танууга болбойт. Анын далили, башка республикалардан өзгөчөлөнүп мурдагы Компартиянын биринчи катчысы шайлоо тартибин бузууга, өзүн кандай болсо да шайлатууга жол берген эмес. Ошол учурдагы Борбордук Комитеттин биринчи катчысы жана Кыргызстан Жогорку Кеңешинин Президиумунун төрагасы катары Абсамат Масалиевдин Президент болуп калууга толук мүмкүнчүлүгү бар болчу, бирок мындай кадамга барган жок. Кантсе да өз эли,

жери мамлекети үчүн чын дилден, ак ниеттен кызмат кылган адам катары: **«Бир өлкөдө бир эле президент жетишет»** - деген сөзү тарыхта калды. Президенттик шайлоо кезинде бир катар депутаттардын сунушун кабыл албай койгону да ал адамды ар тараптан урматтоого жана сыйлоого татыктуу экендигин тастыктайт.

Ошентип, **1990-жылы 27-октябрда** Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында атаандаштык негизде А.Акаев Кыргызстандын тунгуч Президенти болуп шайланган.

Ошол эле 1990-жылдын декабрында дагы бир мыйзам **«Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийликтерин жана башкаруу ыкмасын өзгөртүү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр, толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү мыйзам»** кабыл алып, анда алгачкы жолу Президенттин негизги ыйгарым укуктары белгиленип, кеңейтилген. Алар:

- Президент мамлекет башчысы болуу менен катар жогорку аткаруу бийлигинин да башчысы боло алган;
- Президент Министрлер кабинетин түзүп, аны Жогорку Кеңеш аркылуу бекитүү укугуна ээ болгон;
- Президент эгер Конституцияга жана Кыргыз ССРинин мыйзамдарына шайкеш болбогон, дал келбеген Өкмөттүн токтодорун, министрликтердин, мамлекеттик комитеттердин жана ведомстволордун актыларын жокко чыгаруу же токтотуу укугуна ээ болгон;
- Президент мыйзамды демилгелөө укугуна (*правом законодательной инициативы*) ээ болгон.

Демек, алгачкы Президенттик институт Өкмөт башчылык институту менен айкалышып, биргелешип калган. Бул Президенттик институтту бекемдөөнүн алгачкы кадамдары болгон.

Ошол алгачкы Президенттик макамды бүткүл элдик шайлоо жолу менен легитимдештирүү максатында **1991-жылдын 12-октябрында биринчи жолу бүткүл элдик Президенттик шайлоо** уюштурулган. Бирок, башкалардан, саясий оппонеттерден чочулаган алгачкы Президентибиз өз бийлигин бекемдөө, легитимдештирүү максатында, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө байланыштуу жогорку бийлик органдарын калыптоо максатында жана алардын алкагында 1991-жылы 31-августта Жогорку Кеңеш тарабынан **«Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо тууралуу»** [8] атайын мыйзам кабыл алдырткан. Аталган мыйзамга ылайык мурунку жылы «легендарлуу парламент» тарабынан шайлаган А.Акаев Президенттик статусун бүткүл элдик шайлоо жолу менен бекемдөө максатында 1991-жылкы шайлоону уюштурган. Анын өзгөчөлүгү негизги талапкер катары А.Акаев гана катталып, атаандашсыз жол менен шайлоодо **«жеңип чыккан»**. Ал жолку шайлоо А.Акаевдин жеке бийлигин бекемдөөнүн, анын укуктарын кеңейтүүнүн алгачкы кадамдары болгон. Ошондон кийин дагы эки жолу Президент

болуп шайланууга жетишкени тарых барактарында калды.

Калган Президенттик шайлоолор баарыңыздарга белгилүү, аларга токтолбой эле акыркы шайлоого кайрылалы.

Чындап эле бул жолку Президенттик шайлоо өзгөчө болуп, катуу таймаштын, ар кандай саясий партиялардын, күчтөрдүн талашында, курч саясий атаандаштыкта, ачык-айкын, электрондук эсептөө жолу менен өттү. Биринчи жолу Борбордук Азия эле эмес, бүткүл КМШ алгачкы жолу мамлекеттин башчылык бийлиги чыныгы демократиялык нукта, анын баардык принциптеринин сакталуусу аркылуу тынчтык жолу менен жаңы президентке өткөрүлүп берилди.

Катуу атаандаштык, партиялардын таймашы, калктын кеңири катмарынын катышы жана шайлоосу менен **2017-жылдын 15-октябрында** өткөн шайлоодо, азыркы Президентибиз **С.Ш. Жээнбеков - 54,8%** добуш менен алдыга чыгып, жеңишке ээ болду. Андан кийинки орундарга **О. Бабанов - 34%**, **А.Мадумаров - 7,1%**, **Т. Сариев - 2,4%** ээ болушту [9].

Ошентип, эгемендүү жана көз карандысыз Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу бийлик тынчтык, демократиялык шайлоо жолу менен бир Президенттен экинчи Президентке өттү. Муну биз мурдагы Президентибиз А.Ш. Атамбаевдин зор саясий эрки, чыныгы демократиялык парзы, мамлекет баш-

чысы катары көсөмдүгү жана баатырдыгы катары сыпаттасак да болот.

Адабияттар:

1. КМШ өлкөлөрүндө Президенттик институттун киргизүү мөөнөтү автор тарабынан иликтенип, такталган, автордун жеке архивинен алынды.
2. Кыргызстанда Президенттик институттун өнүгүү тарыхын шарттуу түрдө этаптарга бөлүү автордун жеке көз карашына ылайык түзүлгөн.
3. «Кыргыз ССРинде Президенттик кызматты негиздөө жана Конституцияга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү тууралуу мыйзам». - Ф., 24-октябрь, 1990-ж.
4. «Кыргыз ССРинде Президенттик постту киргизүү жөнүндөгү мыйзам»; «Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзамына) өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү жөнүндөгү мыйзам». - Ф., 1990-жыл, 23-сентябрь.
5. Маалыматтар автор тарабынан тастыкталып, иретте лип, таблица түрүндө иштелип чыккан.
6. КР БМСДА. - Ф.56. - Оп. 257 - Д. 2. 1-4-б.; Эркебаев А. 1990 год: приход к власти А.Акаева. - Б., 1997. - С.40-47.
7. КР БМСДА. - Ф.56. - Оп. 257. - Д. 2.1-4-б.; Эркебаев А. 1990 год... - С. 40-47; Акматов К. Окуялар, адамдар. - Б., 1998. - 40-42-бб.; Кыргызская государственность в XX веке. - Бишкек, 2003. - С. 436
8. Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо тууралуу мыйзам. - Б., 1991-жыл 31-август.
9. Акыркы Президенттик шайлоонун жыйынтыгы БШК билдирүүсүнө ылайык баардык ММК булактарында жарык көргөн.

Рецензент: д.и.н., профессор Жуманалиев А.Ж.